

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΠΑΓΙΟΝΑ

II

Ἡ ἄποψη πού ἀμφισβητεῖ τὴ δυνατότητα νὰ ὑπάρξει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὸν ἱστορικὸ λόγο καὶ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἐπικαλεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ ἱστορικὸς ἔχουν καθαρὰ καθ' ἕκαστον χαρακτήρα¹, ἐνῶ ἡ γλῶσσα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἱστορικὸς ἀνασυνθέτει τὴ γένεσή τους, τὶς μεταξὺ τους σχέσεις, αὐτὲς πού ἔχουν μὲ τὴν ὁλότητα (ἐποχή, πολιτισμὸς, ἔθνος, κοινωνικὸς σχηματισμὸς κ.ἄ.) στὴν ὁποία τὰ ἐντάσσει καθὼς καὶ ἡ γλῶσσα μὲ τὴν ὁποία ἀποσαφηνίζει τὴν χρονικὴ διάστασή τους (συνέχεια ἢ ἀσυνέχεια, διαδοχὴ ἢ ἐξέλιξη, βαθμιαία ἢ ἐπαναστατικὴ μεταβολή) τείνει πρὸς τὴ γενίκευση.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἱστορικὴ γνώση, ἀκόμα καὶ αὐτὴ πού ἀνήκει στὴ συγγραφὴ χρονικῶν, προϋποθέτει διάκριση τοῦ σημαντικοῦ ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο,² ἔστω καὶ ἂν ἡ σπουδαιότητά της περιορίζεται, ὅταν γίνεται χρῆση πηγῶν, ὅπως οἱ ἐπιγραφές, οἱ κατάλογοι ἀρχόντων, φοροεισπρακτόρων, στρατιωτικῶν διοικητῶν, οἱ πληροφορίες ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ ἄλλες παρόμοιες.³

Ἡ ἔμφαση στὸ σημαντικό προϋποθέτει μιὰ διαδικασία ἀφαίρεσης. Π.χ. ἡ διάβαση τοῦ Ρουβίκωνα ἀπὸ τὸν Καίσαρα τὸ 49 π.Χ. εἶναι σημαντικὴ, γιὰτὶ ἀναλύεται ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ὡς πραξικόπημα κατὰ τῆς Συγκλήτου. Ἡ ἀφαίρεση αὐτὴ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ μορφή ὑπαγωγῆς τῆς διάβασης τοῦ Ρουβίκωνα στὴν κατηγορία τῶν πραξικοπημάτων. Ἡ ὑπαγωγή αὐτὴ συνεπάγεται ὅτι τὸ πραξικόπημα τοῦ Καίσαρα ἔχει ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἢ ἀναλογίες μὲ ἄλλα πραξικοπήματα. Ἄρα ἡ διάκριση τοῦ σημαντικοῦ ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο συνεπάγεται κάποια μορφή γενίκευσης. Αὐτὴ τὴ διάσταση τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἐκφράζει καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴ λειτουργία τῆς γενίκευσης. Τέτοια λειτουργία ἔχει κάθε μορφή γλώσσας ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας, τῆς τέχνης καὶ τῆς προσωπικῆς ἐξομολόγησης.

Ἄν γίνει δεκτὸ ὅτι τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, εἴτε αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἱστορία τῶν γεγονότων, εἴτε ἀνήκουν στὴν κοινωνικὴ ἱστορία, ἔχουν ἀτομικὸ χαρακτήρα, δηλαδὴ ἰδιομορφίες πού τὰ διακρίνουν ἀπὸ ἄλλα ὁμοειδῆ γεγονότα, ἡ γλῶσσα τοῦ ἱστορικοῦ θὰ ἔτεινε νὰ ἀγνοήσει τὸ χαρακτηριστικὸ τους αὐτὸ καὶ νὰ τὰ κατατάξει στὸ ἴδιο γένος μὲ δεδομένα διαφορετικὰ ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη. Γιὰ παράδειγμα ἡ κατάταξη τῶν συγκρούσεων ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν σὲ ὀρισμένες ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις στὶς ἐμφύλιες συγκρούσεις ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Πελοπον-

νησιακού πολέμου θα μπορούσε να υποβάλει την ιδέα της εξομοίωσής τους με τον εμφύλιο πόλεμο της Ισπανίας του 1936-1939 ή με τα γεγονότα του 1946-1949 στην Ελλάδα, αγνοώντας τις ιδιομορφίες τους. Μια τέτοια αντίληψη θα ήταν ασυμβίβαστη με την αντικειμενικότητα ως αντιστοιχία των ανασυνθέσεων του ιστορικού προς τα ιστορικά δεδομένα και τις σχέσεις μεταξύ τους. Έτσι η γλώσσα του ιστορικού θα παρεμπόδιζε την αντικειμενικότητα της ιστορικής γνώσης με αυτή την σημασία του όρου.

Μια κριτική που θα αναφερόταν στην αναντιστοιχία γλώσσας του ιστορικού και ιστορικών δεδομένων ξεκινάει από τη λαθεμένη προϋπόθεση ότι για να έχει η γλώσσα νόημα και για να μπορεί να καταλήξει σε ελέγξιμες προτάσεις πρέπει να αντικατοπτρίζει πιστά τις ιδιότητες και τις σχέσεις του αντικειμένου στο οποίο αναφέρεται. Η γλώσσα του ιστορικού πρέπει αντίθετα να θεωρηθεί ως έκφραση αφαιρετικής διαδικασίας, η οποία ανασυνθέτει τη διαδοχή των γεγονότων σε συνάφεια με την εξέλιξη των μορφών της κοινωνικής ιστορίας στην οποία εντάσσεται ή αντίστοιχη διαδοχή. Αντικείμενο της ανασύνθεσης του ιστορικού είναι οι σχέσεις μεταξύ των δεδομένων, τις οποίες θεωρεί ως σημαντικές επειδή άσκησαν καθοριστική επίδραση στις εξελίξεις που ακολούθησαν.

Το γεγονός ότι η γλώσσα του ιστορικού προκύπτει από αφαιρετικές διαδικασίες και αναπτύσσει το χαρακτηριστικό της γενίκευσης αποτελεί εμπόδιο για την αντικειμενικότητα της ιστορικής γνώσης μόνον εφ' όσον αυτή ερμηνευθεί, σύμφωνα με τις αρχές του εμπειρισμού, ως μηχανικός αντικατοπτρισμός των ιστορικών δεδομένων στη νόηση ή τη συνείδηση του ιστορικού. Διαφορετικά, η γενική λειτουργία της γλώσσας του ιστορικού είναι αυτή που επιτρέπει στην ιστορία να αναπτύξει τα χαρακτηριστικά του επιστημονικού λόγου, υπερβαίνοντας το λογοτεχνικό είδος, στο οποίο ανήκε η ιστοριογραφία, όπως την καλλιέργησαν ρομαντικοί ιστοριογράφοι, π.χ. ο Michelet ή ο Λαμαρτίνος.

Εξάλλου η γλώσσα του ιστορικού περισσότερο εκφράζει τη σκέψη του και λιγότερο την κατευθύνει. Όταν συμβεί η γλώσσα που χρησιμοποιεί να μην αποτελεί το κατάλληλο εκφραστικό μέσο για τον ιστορικό, η γλωσσική του έκφραση μεταβάλλεται, εν μέρει τουλάχιστον, σε απολίθωμα, το οποίο δεν επηρεάζει κατά τρόπο καθοριστικό τις ανασυνθέσεις του. Για παράδειγμα τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ζαφειρόπουλου για τον εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949 στην Ελλάδα δίνουν διαφορετική εικόνα γι' αυτόν από αυτήν που υποδηλοῖ ή ιδεολογικά φορτισμένη φρασεολογία που χρησιμοποιεί. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από τη χρήση των απομνημονευμάτων αυτών από τον Τ. Βουρνά στο ιστοριογραφικό του έργο για την περίοδο αυτή, για να συναχθούν συμπεράσματα τελείως διαφορετικά από τα συμπεράσματα του στρατηγού Ζαφειρόπουλου. Έρευνες για τις ασυνέπειες και τα χάσματα στις γλωσσικές χρήσεις ιστορικών κειμένων θα συνέβαλλαν στο να αποσαφηνισθεί η σχέση γενίκευσης, γλώσσας και αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης.

Η λειτουργία της αφαίρεσης και της γενίκευσης χαρακτηρίζει πιθανώς κάθε μορφή γνώσης, ίσως ακόμα και την αισθητηριακή και παραστατική γνώση, με σαφέστερο τρόπο την επιστημονική γνώση. Η γλωσσική μορφή της γνώσης που τείνει προς τη γενίκευση αποτελεί έκφραση αυτού του χαρακτηριστικού. Αν γίνει

δεκτό ότι υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στα ιστορικά δεδομένα, επειδή είναι καθ' ἑκάστον, και τις προτάσεις που αναφέρονται σ' αὐτά, επειδή προϋποθέτουν γενικεύσεις, ἢ αναντιστοιχία αὐτή θὰ χαρακτηρίζε και τις προτάσεις που αναφέρονται λ.χ. σὲ βλάβες κινητήρων αυτοκινήτων ἢ αεροπλάνων, γιατί και τὰ συμβάντα αὐτὰ εἶναι καθ' ἑκάστον, δεδομένου ὅτι ἀτομικὸ εἶναι, ὅπως τὸ ἔδειξε ἤδη ὁ Leibniz μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀνεπαισθήτων διαφορῶν, κάθε τι πὸν ὑπάρχει.⁴ Πρέπει ἀκόμα νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ καθ' ἑκάστον χαρακτήρας τῶν ιστορικῶν δεδομένων δὲν εξαντλεῖ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τους. Οἱ ιδιομορφίες, ἐθνικὲς, θρησκευτικὲς, πολιτιστικὲς και ἄλλες, πὸν ἀποτελοῦν κατὰ κάποιο τρόπο «ἀτομικά» χαρακτηριστικὰ ἀπολυτοποιοῦνται ἄκριτα, ὅπως λ.χ. ὅταν ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ «ἔρωτικό» ἢ τὸ «ἀγαπητικό» στοιχεῖο ἐπικρατεῖ στὴν Ὁρθοδοξία, ἐνῶ τὸ ὀρθολογικὸ ἢ νοησιαρχικὸ ἐπικρατεῖ στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἢ ἀκόμα και στὴ «Δύση», ὡσάν ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ και ὁ Λούθηρος νὰ ἐξέφραζαν τις ἴδιες ἢ ἀνάλογες θρησκευτικὲς ἐμπειρίες. Ὁπωσδήποτε, τὸ γεγονός ὅτι οἱ προτάσεις τῶν ιστορικῶν, ἂν δὲν τείνουν πρὸς γενικεύσεις, τις προϋποθέτουν, ἀκόμα και ἐξ αἰτίας τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τους, δὲν ἀποδεικνύει τὴν αναντιστοιχία τους πρὸς τὰ ιστορικὰ δεδομένα. Οἱ προτάσεις τῶν ιστορικῶν αναφέρονται στις σχέσεις μεταξὺ τῶν ιστορικῶν δεδομένων. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἰσχύει και γιὰ τις ἀφηγήσεις τῶν ιστορικῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι περιγραφὲς πὸν ἀκολουθοῦν τὸ σχῆμα τῆς χρονικῆς διαδοχῆς. Ἰσχύει και γιὰ τις αἰτιολογικὲς τους ἐξηγήσεις.

Οἱ ἀφηγήσεις, ἀκόμα και αὐτὲς τῶν συγγραφέων χρονικῶν, λογικὰ προϋποθέτουν ὀρισμένες αἰτιολογικὲς συσχετίσεις, π.χ. αὐτὲς πὸν προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι ἢ ἀφήγηση ἀληθοφανῆς, ἔστω και ἂν γίνει δεκτὴ ἢ ἀμφισβητήσιμη ἄποψη ὅτι τὰ κριτήρια τῆς ἀληθοφανεῖας εἶναι σχετικὰ πρὸς τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφει ὁ συγγραφέας χρονικῶν και τὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται. Ἐπίσης τὰ περιστατικὰ πὸν ἀφηγοῦνται οἱ συγγραφεῖς χρονικῶν προϋποθέτουν λογικὰ ἀναφορὲς στὰ κίνητρα προσώπων ἢ λαῶν, π.χ. στὸν πατριωτισμὸ και τὴν προσήλωση τοῦ Λεωνίδα στοὺς νόμους και τὴν παιδεία τῶν Λακεδαιμονίων ἢ τὴν προσήλωση τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου σὲ ὅ,τι θεωροῦσε ὡς χρέος του. Οἱ ἀναφορὲς στὰ κίνητρα ἀνθρωπίνων πράξεων προϋποθέτουν ἐπίδραση σ' αὐτὰ διαφορῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν ἢ σχετικὰ σταθερότερων θεσμῶν, κανόνων και προτύπων συλλογικῆς συμπεριφορᾶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἢ ἐπίδραση αὐτὴ ἐκφράζεται ρητὰ ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς χρονικῶν.

Ἀπὸ τις παρατηρήσεις αὐτὲς προκύπτει ὅτι τὸ ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο στὴν ιστοριογραφία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὴν αἰτιολογικὴ ἐξήγηση, νοουμένη ὡς ἀποσαφήνιση τῶν ἀναγκαίων και ἐπαρκῶν ὄρων, πὸν ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ὑπάρξει και νὰ καταστεῖ ἀντιληπτὴ μιὰ διαδοχὴ συμβάντων ἢ ὀρισμένες μορφὲς κοινωνικῆς και πολιτιστικῆς ἐξέλιξης. Ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀτομικὰ ἢ συλλογικὰ κίνητρα πὸν χαρακτηρίζει και τις ἀφηγήσεις προϋποθέτει κάποιο εἶδος αἰτιολογικῆς ἐξήγησης. Ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ περιγραφὴ τῆς αἰτιολογικῆς ἐξήγησης μπορεῖ νὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ ἄλλες, πὸν ἔχουν περισσότερο ἔντονο ὀλιστικὸ χαρακτήρα, πὸν συνδέουν σαφέστερα τὸ αἰτιολογικὸ ἐξηγούμενο συμβάν μὲ τὸ τυχαῖο, πὸν θεωροῦν ὅτι τὸ λεγόμενο «ἀποτέλεσμα» σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις λειτουργεῖ ὡς «αἴτιο τοῦ αἰτίου», πὸν θὰ θεωροῦσαν ὅτι αἴτιο εἶναι μᾶλλον ὅ,τι ἀνατρέπει κανονι-

κούς ρυθμούς εξέλιξης και όχι ό,τι εξηγεί την ύπαρξή τους.⁵ “Ολες αυτές οί μορφές ιστορικής αίτιότητας δέν άναιροϋν τήν έννοια τής ιστορικής αίτιότητας ύπό τήν παραδοσιακή μορφή της. Άπλως άναφέρονται σέ πιό πολύπλοκες, πιό σύνθετες μορφές και «διαλεκτικότερες» μορφές αίτιότητας.

“Αν άναλύσει κανείς τίσ άφηγήσεις συγγραφέων χρονικῶν ή άλλων ιστορικῶν, θα διαπιστώσει ότι σ’ αυτές είναι ένσωματωμένες αίτιολογικές εξηγήσεις μιās άπό τίσ μορφές που άναφέρθηκαν ή άποτελοϋν λογικές προϋποθέσεις τους. Δικαιολογείται λοιπόν τὸ συμπέρασμα ότι ένας όρος για να είναι ή ιστορική γνώμη αντικειμενική, και με τήν έννοια τής αντιστοιχίας προς τὰ ιστορικά δεδομένα και με τήν έννοια τοϋ έλλογου αντικειμένου που συγκροτείται άπό προτάσεις οί όποιες βρίσκονται σέ σχέση λογικής συνοχής μεταξύ τους, είναι να μην απομονώνεται τὸ άφηγηματικό στοιχείο άπό τήν αίτιολογική εξήγηση. “Αν αυτά τὰ δύο απομονωθοϋν, τὸ άφηγηματικό στοιχείο θα μεταβληθεί σέ τυχαία καταγραφή συσσωρευμένων περιστατικῶν, ή δέ αίτιολογική εξήγηση, καθως και οί άνασυνθέσεις στίς όποιες καταλήγει, θα όδηγήσει σέ έκτός τόπου και χρόνου, δηλαδή όχι άπλως μη αντικειμενικά αλλά σέ τελική άνάλυση άνιστορικά σχήματα, που θα έχουν μόνο τυπική ύπαρξη.

“Ο ίσχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται άπό τὸ γεγονός ότι ή κοινωνική ιστορία, στην όποία είναι επικρατέστερες με τή μιὰ ή τήν άλλη μορφή οί εξηγητικές συσχετίσεις, ένῶ δέν είναι φανερό τὸ άφηγηματικό στοιχείο, δέν είναι δυνατό να άπομονωθεί άπό τήν γεγονοτολογική ιστορία, στην όποία εκ πρώτης όψεως επικρατεί ή άφηγηματική μορφή τής ιστορικής άνασύνθεσης.

“Όπως είναι γνωστό ό κύκλος τῶν *Annales* προσπάθησε, πιό πολύ σε όρισμένα θεωρητικά κείμενα εκπροσώπων του και λιγότερο στην ιστοριογραφική πρακτική του, όχι άπλως να διακρίνει τήν γεγονοτολογική ή «συμβαντολογική» άπό τήν κοινωνική ιστορία αλλά και να τίσ άπομονώσει. Τίς συσχέτιζε με διαφορετικές μορφές χρονικότητας, τήν πρώτη με τὸν άσυνεχή, ταχύρρυθμο ή και «έκρηκτικό» χρόνο, τή δεύτερη, που περιλαμβάνει τήν ιστορία τῶν θεσμῶν, τῶν συλλογικῶν παραστάσεων, νοοτροπιῶν, τῶν τρόπων ζωής κ.λπ., με μιὰ μορφή χρονικότητας που χαρακτηρίζεται άπό βραδείς εξέλικτικούς ρυθμούς, που συνδέεται με τήν εξέλιξη τῶν κοινωνικῶν ομάδων και προεκτείνει μιὰ «σχεδόν άκίνητη ιστορία», ή όποία άναφέρεται στη σχέση τῶν διαφόρων κοινωνιῶν με τὸ φυσικό και γεωγραφικό περιβάλλον τους.⁶

“Η άπομόνωση αυτή τής γεγονοτολογικής ή «ιστορικήζουσας ιστορίας» άπό τήν κοινωνική ιστορία είναι άσυμβίβαστη με τὸ αίτημα τής αντικειμενικότητας ως αντιστοιχίας ιστορικής γνώσης και ιστορικής πραγματικότητας. Αυτό συμβαίνει γιατί ή έννοια τοϋ γεγονότος είναι συνυφασμένη και με τήν κοινωνική ιστορία, όπως φαίνεται άπό περιστατικά θεομηنيῶν, επιδημιῶν, συμβάντα τοϋ άστυνομικοϋ δελτίου κ.ά. που είναι δυνατόν να χρονολογηθοϋν με ακρίβεια αλλά άνήκουν στην κοινωνική ιστορία. Άντίστροφα, ή πολιτική ιστορία δέν άνήκει μόνο, ούτε καν κυρίως στη γεγονοτολογική ιστορία. Κατά τὸ βαθμό που περιλαμβάνει τήν ιστορία τῶν πολιτειακῶν και λοιπῶν πολιτικῶν θεσμῶν, δηλ. αυτῶν που καθορίζουν τήν όργάνωση και τήν εξέλιξη τοϋ κοινωνικοϋ συνόλου ένῶ μορφοποιοϋν τίσ άνάγκες του, κατά τὸ μέτρο που περιλαμβάνει τήν ιστορία τῶν πολιτικῶν μερίδων,

παρατάξεων ή κομμάτων, ή πολιτική ιστορία ανήκει στην κοινωνική ιστορία.

Ἐξάλλου ή τάση των *Annales* νά ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τήν «ἀκίνητη ιστορία» ή αὐτήν πού χαρακτηρίζεται ἀπό βραδεῖς ρυθμούς εξέλιξης ὀδήγησε τή σχολή αὐτή σέ κάποια ὑποτίμηση τῶν γενετικῶν διαδικασιῶν, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στό σχηματισμὸ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ή Σχολή ἐξετάζει, με τήν αἰτιολογία ὅτι τήν ενδιαφέρει ή ὀλοκληρωμένη μορφή τους καὶ ὄχι ή γένεσή τους. Ἡ προσέγγιση αὐτή τῶν *Annales* ὑπονομεύει τήν ἰδέα τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι πού εἶναι συνυφασμένη με τήν κατηγορία τῆς μεταβολῆς. Δέν θά ἦταν ὑπερβολικό νά χαρακτηρισθεῖ ὡς ἐλεατίζουσα. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή δέν εἶναι δυνατό παρά νά συσκοτίζει τήν ἱστορική πραγματικότητα.

Ἡ παρατήρηση πού διατυπώθηκε προηγουμένως, ὅτι ή γεγονοτολογική ιστορία δέν μπορεῖ νά ἀπομονωθεῖ ἀπό τήν κοινωνική ιστορία, ἐκτός ἂν ή τελευταία πάψει νά εἶναι ἱστορία καὶ ταυτισθεῖ με κάποια μορφή ἀνθρωπογεωγραφίας, δημογραφίας, κοινωνικῆς ψυχολογίας κ.λπ. ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπό μέρος τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου ἐκπροσώπων τῆς σχολῆς. Για παράδειγμα ο Lucien Febvre, στό ἔργο του *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle, la religion de Rabelais* (1942) τὸ ὁποῖο ἀνήκει στην ἱστορία τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων, τεκμηριώνει τήν ἄποψή του ὅτι ὁ Rabelais δέν μποροῦσε νά εἶναι ἄθεος, με τή σημερινή σημασία τοῦ ὄρου, με ἀναφορές καὶ σέ βιογραφικά περιστατικά, τόσο τοῦ Rabelais, ὅσο καὶ ἐπικριτῶν του, ὅπως ὁ Scaliger, ὁ Καλβῖνος, ὁ Postel κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στην γεγονοτολογική ἱστορία. Ἡ συνάφεια γεγονοτολογικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας εἶναι προφανῆς ὡς πρὸς τήν πολιτική ἱστορία, π.χ. τήν ἱστορία τῶν πολιτειακῶν θεσμῶν, τῶν πολιτικῶν παρατάξεων, κομμάτων μετὰ τὸ δέκατο ἔνατο αἰῶνα κ.λπ.

Πῶς θά μποροῦσε ὁ ἱστορικὸς νά ἀνασυνθέσει τήν εξέλιξη τοῦ Ἀρείου Πάγου στην Ἀθήνα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Ε' αἰ. π.Χ. χωρίς ἀναφορά στη δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη ή τήν εξέλιξη τῆς ὀλιγαρχικῆς παράταξης χωρίς συσχέτισή της με τὰ γεγονότα τοῦ 411 π.Χ. καὶ τήν ἐπιδίωξη τοῦ Θηραμένη νά περιορίσει τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν πού μετεῖχαν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου; Ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τομῆς τοῦ κύκλου τῶν *Annales*, τὶς ὁποῖες ἄλλωστε ὄλοι οἱ ἐκπρόσωποί του δέν ὑπερασπίζονται με ἐξίσου ἀπόλυτο τρόπο, ὑπονομεύουν τήν ἐπιδίωξη τῆς ἀντιστοιχίας ἱστορικῆς γνώσης καὶ ἱστορικῶν δεδομένων. Ἐπηρεασμένοι ἀπό μιὰ ἐλεατίζουσα ἀντίληψη για τήν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ἔστω καὶ ἂν ή ἐπίδραση αὐτή δέν εἶναι συνειδητὴ στοὺς ἐκπρόσωπους τους, ὀρισμένοι τουλάχιστον ἀπό τοὺς ἱστορικοὺς τῶν *Annales* καλλιέργησαν τήν ἰδέα μιᾶς σχεδὸν ἄχρονης ἱστορίας χωρίς γεγονότα, ή ὁποῖα εἶναι ἀσυμβίβαστη ὄχι μόνο με τήν ἱστορική γνώση καὶ τὸν ἱστορικὸ λόγο ἀλλὰ καὶ με τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἱστορίας, ὡς ἀνθρώπινης δράσης πού συντελέστηκε στό παρελθόν. Δέν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι, παρά τή συμβολή τοῦ κύκλου τῶν *Annales* καὶ τῆς «νέας ἱστορίας» στη διερεύνηση ἱστορικῶν ἀντικειμένων πού δέν ἐξετάζονταν ἐπαρκῶς ἀπό τὶς ἱστορικῆς σχολές πού προηγήθηκαν, ὅπως π.χ. ή ἱστορική δημογραφία κ.ἄ., ή ἄκριτη καὶ βιαστική εἰσαγωγή τῶν *Annales* καὶ τῆς «νέας ἱστορίας» στα ἐκπαιδευτικά μας ἰδρύματα δέν ὑπῆρξε πάντα ὠφέλιμη για τήν ἱστορική μας παιδεία.

Παρά τὶς ἀντιρρήσεις αὐτὲς καὶ ἄλλες, τῶν ὁποίων ἄλλωστε εἶχαν συνείδηση

όρισμένοι εκπρόσωποι του κύκλου των *Annales*, π.χ. ο F. Braudel,⁸ ο κύκλος αυτός συνέβαλε από όρισμένες άλλες πλευρές στη διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας τῆς ιστορίας ἢ ὁποία νὰ ἔχει μεγαλύτερη εὐρετική ἀξία γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ συνεπῶς νὰ ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση ἀνασυνθέσεων πού νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ όρισμένες θεωρητικὲς ἀρχὲς τοῦ L. Febvre οἱ ὁποῖες προσανατολίζουν καὶ τοὺς σκοποὺς, ἔμμεσα καὶ τὶς τεχνικὲς τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Μιὰ τέτοια θεωρητικὴ ἀρχή, πιθανῶς ὄχι ἀσχετὴ πρὸς τὴν κοινωνιολογία τοῦ G. Gurvitch, εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικοὶ δὲν πρέπει νὰ ἀναζητοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς καθοριστικοῦ παράγοντα πού νὰ καθορίζει τὴ συνάφεια θεσμῶν, συλλογικῶν πρασάσεων, τρόπων σκέψης, τρόπων ζωῆς οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τὴν κοινωνικὴ ἱστορία ἑνὸς τόπου καὶ μιᾶς ἐποχῆς ἀλλὰ νὰ ἐξετάζουν ὅλους τοὺς παράγοντες πού τὴν διαμορφώνουν, στὴ συνάφειά τους.⁹ Ἔτσι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ εἶναι «ὄλική» (globale) γιὰ νὰ εἶναι ἀντικειμενική.

Ὡστόσο γιὰ τὸν κύκλο τῶν *Annales* ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν ἱστορικῶν ἀνασυνθέσεων δὲν ἔχει τὸν πρωτεύοντα χαρακτήρα πού ἔχει ἡ ἐπιδίωξη τῆς ὄλικῆς θεώρησης ἑνὸς πολιτισμοῦ.¹⁰ Ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐπιβίωση τῆς ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὸ θετικισμὸ γεγονοτολογικῆς ἔρευνας ἢ δείχνει τὴν ἐπίδραση τῆς βεμπεριανῆς προβληματικῆς.¹¹

Ἡ συσχέτιση ὀλιστικῆς προσέγγισης καὶ τοῦ αἰτήματος γιὰ ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἂν γίνονιν δεκτὲς ἀναλύσεις ὅπως αὐτὲς τοῦ Popper, π.χ. στὸ βιβλίο του, *Ἡ φτώχεια τοῦ Ἱστορικισμοῦ*.¹² Ο Popper ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν «ἱστορικισμό», δηλαδὴ στὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι διέπεται ἀπὸ ἐξελικτικὲς τάσεις πού εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν σὲ νόμους, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθεῖ συνολικὰ μὲ τὴν κατανόηση τῶν σκοπῶν πού τείνει νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἄν καὶ ὁ «ἱστορικισμός», ὅπως τὸν ἐννοεῖ ὁ Popper, ἀναφέρεται μᾶλλον σὲ ἕνα εἶδος θεωρησιακῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι π.χ. αὐτὴ τοῦ Hegel, καὶ ὄχι στὴν ἐπιστημονικὴ ἱστοριογραφία πού ἐξετάζεται στὴ μελέτη αὐτῆ, οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸν ἀνέφικτο χαρακτήρα τῆς ὄλικῆς γνώσης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑπονομεύσουν τὴν ἀποψη ὅτι ἡ «ὄλικὴ ἱστορία», ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ L. Febvre, ἀλλὰ καὶ κάθε ὀλιστικὴ προσέγγιση τῶν ἱστορικῶν φαινομένων ἔχουν ὁποιαδῆποτε σχέση μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης.

Ὁ Popper δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων καὶ ὅτι αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς ἀλληλεξάρτησης σχημάτων ἐπιφανείας καὶ βάθους ἀπὸ τὴ μορφολογικὴ ψυχολογία παλαιότερα, ἢ σύμφωνα μὲ δομικὰ πρότυπα. Ἡ ἀποψη πού ἀμφισβητεῖ, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι κάθε ἐπιστημονικὴ περιγραφή εἶναι ἐπιλεκτικὴ ἢ ὅτι ἡ λειτουργία τῆς ἀφαίρεσης προϋποθέτει τὴν ἐπιλογή τοῦ «ἀφαιρούμενου», δηλ. νοητικὰ ἀποσπώμενου χαρακτηριστικοῦ, ιδιότητος ἢ σχέσης ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, στὸ ὁποῖο ἀνήκει, εἶναι ἡ ἐξῆς: δὲν εἶναι γνώσιμη ἡ ὁλότητα τῶν ὄψεων ἢ τῶν ιδιοτήτων ἑνὸς πράγματος. Συνεπῶς δὲν εἶναι γνώσιμη μιὰ κοινωνία στὸ σύνολό της ἢ ὅλα τὰ γεγονότα πού ἀνήκουν στὴν ἱστορία μιᾶς ἐποχῆς.

Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Popper φαίνεται νὰ παραβιάζει ἀνοικτὲς θύρες. Οἱ ὀλιστὲς ἱστορικοὶ, εἴτε τοῦ κύκλου τῶν *Annales*, εἴτε σχολῶν πού προη-

γήθησαν αὐτοῦ, δὲν ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ γνωρίζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὅλες τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε καὶ ἄσκησε ἡ Ρώμη, π.χ. ἐπὶ ἡγεμονίας. Οἱ ὀλιστῆς ἱστορικοὶ ἔτειναν νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ὁ ἀντικειμενικὸς ἱστορικὸς θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετίσει τὴν ἐξέλιξη τῶν πολιτειακῶν θεσμῶν μὲ τὸ δίκαιο, τὴ θρησκεία, τὴν οἰκονομία, τὴ φιλοσοφία, τὴν παιδεία κ.λπ. τῆς Ρώμης ὅπως παλαιότερα ἡ σχολὴ τῆς μορφολογικῆς ψυχολογίας εἶχε δείξει ὅτι ἓνα σχῆμα δὲν ἀποτελεῖ ἄθροισμα ἐπὶ μέρους στοιχείων καὶ δὲν παριστάνεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βάθος ἐπὶ τοῦ ὁποίου διαγράφεται. Ὁ Popper παρέβλεψε ὅτι οἱ ὀλότητες ποὺ συγκροτεῖ ὁ ἱστορικὸς ἀφοροῦν κατὰ κύριο λόγο τὶς κρίσεις του καὶ τὶς προτάσεις του σὲ σχέση μὲ τὸ ἐξεταζόμενο ἀντικείμενο. Ὁ Popper παραβλέπει ὅτι ἡ ὀλιστικὴ προσέγγιση προϋποθέτει συγκρότηση ἐξελισσόμενων ὀλοτήτων ποὺ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἱστορικῆς ἐπιστῆμης φανερώνονται ὡς «μερικότητες», περίπου ὅπως στὴν χεγγελιανὴ διαλεκτικὴ. Τὴν ἔννοια τῆς ἐξελισσόμενης ὀλοτήτας ἐφαρμόζουν σημαντικοὶ κλάδοι τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν π.χ. ἡ γενετικὴ ψυχολογία σύμφωνα μὲ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Piaget, ὅταν ἐξετάζει τὴ νοητικὴ ἐξέλιξη τοῦ παιδιοῦ, ἀποδεικνύοντας ἔτσι τὴν εὐρετικὴ ἀξία τῶν ὀλιστικῶν προσεγγίσεων.¹³

Ἐξάλλου ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρητικῆς καὶ ταυτόχρονα μεθοδολογικῆς ἀρχῆς τῆς ὀλιστικῆς προσέγγισης στὴν κοινωνικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν γεγονοτολογικὴ ἱστορία σημαίνει ἐπίσης προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς συμπληρωματικότητας τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων καὶ τεχνικῶν ἔρευνας. Ἔτσι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν γραπτῶν πηγῶν, ποὺ οἱ *Annales* ἔτειναν λαθεμένα νὰ ὑποτιμήσουν, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ θεμελιακῶν ἐνοιῶν, μεθόδων καὶ τεχνικῶν ἔρευνας τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας, τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐξάλλου, ὁ κατ' ἀρχὴν ὀρθὸς ἰσχυρισμὸς τοῦ Popper, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ ἐρευνώμενου ἀντικειμένου, παραβλέπει ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὶς γνωστὲς καὶ τὶς μὴ γνωστὲς ιδιότητες ἐνὸς ἐρευνώμενου ἀντικειμένου δὲν εἶναι σταθερά. Ἄν ἦσαν σταθερά, ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ εἰδικότερα ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν θὰ εἶχε λόγο ὑπαρξῆς.

Ἡ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Popper περὶ ὀλισμοῦ δείχνει, ἐφ' ὅσον γίνεαι δεκτὴ, ὅτι ἡ ὀλιστικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείει οὔτε τὴν ἀφαίρεση, οὔτε τὴν ἐπιλογή, εἶναι, ἂν ὄχι κριτήριον, τουλάχιστον προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀντιστοιχία ἱστορικῆς γνώσης καὶ ἱστορικῆς πραγματικότητας. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἰσχύει ἐφ' ὅσον γίνεαι δεκτὸ ὅτι ἡ ὀλότητα ἀφορᾷ κυρίως τὸν ἱστορικὸ λόγον, τὶς ὑποθέσεις καὶ θεωρητικὲς κατηγορίες τοῦ ἱστορικοῦ, συσχετίζεται μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς συμπληρωματικότητας τῶν ἱστορικῶν παραγόντων καὶ τῶν διακλαδικῶν προσεγγίσεων, ἔχει ἐξελισσόμενο χαρακτήρα.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς ἱστορικῆς γνώσης θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἐκ προοιμίου ἂν γίνεαι δεκτὴ ἡ ἀντιδιαστολὴ «ἠθικῶν» καὶ «φυσικῶν ἐπιστημῶν», κλασσικὴ διατύπωση τῆς ὁποίας ὑπάρχει στὰ κείμενα τοῦ W. Dilthey. Ὁ Dilthey ὑποστηρίζει ὅτι οἱ «ἠθικὲς ἐπιστῆμες», ἡ ἀντιπροσωπευτικότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ ἱστορία καὶ μάλιστα μὲ τὴ βιογραφικὴ μορφή της, ἐρμηνεύουν ἀτομικὰ φαινόμενα, ὄχι μόνο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «καθ' ἕκαστον» ἀλλὰ

καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ φαινόμενα ποὺ ὑπάρχουν σὲ σχέση μὲ συνειδήσεις, ποὺ ἔχουν τὸ χαρακτήρα τῆς ἀτομικῆς ὁλότητος, εἴτε ἐμφανίζονται σὲ συγκεκριμένα ἄτομα, εἴτε σὲ κοινωνικὲς ὁμάδες.¹⁴ Αὐτὲς οἱ ἀτομικὲς ὁλότητες παίρνουν τὴ μορφή τῶν συγκινησιακῶν ἀντιδράσεων, τῶν κινήτρων τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς δράσης ποὺ τὰ ἐξωτερικεύει. Οἱ μορφὲς αὐτὲς ἀναπτύσσονται σὲ συνάφεια μεταξύ τους καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν «ἀνεξάντλητες ὁλότητες».¹⁵ Οἱ μορφὲς αὐτὲς, ἰδίως ἡ καθοριστικότερη ποὺ εἶναι τὰ κίνητρα, διαφέρουν ὄντολογικὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ ἐξετάζουν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες λόγω τῆς ἐσωτερικότητάς τους καὶ τοῦ ποιοτικοῦ χαρακτήρα τους. Γι' αὐτὸ, σύμφωνα μὲ τὸν Dilthey, ἕνα κίνητρο ποὺ ἐπηρεάζει τὶς παραστάσεις μας διαφέρει ἀπὸ ἕνα ἀντικειμενικὸ αἴτιο, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ καθορίσουν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Στὴν ὄντολογικὴ διαφορὰ τοῦ ἀντικειμένου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῶν «ἠθικῶν ἐπιστημῶν» ἢ σύμφωνα μὲ τὴ σημερινὴ ὀρολογία «κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἱστορίας θεμελιώνεται ἡ μεθοδολογικὴ διαφορὰ τους. Στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ταιριάζει ἡ ἐξήγηση ἐνῶ στὶς «ἠθικὲς ἐπιστῆμες» ταιριάζει ἡ κατανόηση, ἡ ὁποία «μόνη ἐπιτρέπει τὴ σύλληψη τοῦ ἀτομικοῦ».¹⁶ Ἡ κατανόηση σημαίνει ὅτι μὲ τὴ φαντασία καὶ τὴ συμπάθεια¹⁷ γνωρίζουμε μὲ μιὰ διαδικασία «μετάθεσης» ἀτομικὲς ἐμπειρίες ἀνάλογες μὲ τὶς δικές μας. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀποσαφηνίζει τὶς μορφὲς τῆς κατανόησης.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Dilthey γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ὡς θεωρία καὶ μέθοδο τῶν ἠθικῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰδικότερα τῆς ἱστορίας ἐκ πρώτης ὄψεως προσδίδουν στὴν ἱστορικὴ γνώση ἕνα χαρακτήρα τελείως ὑποκειμενικό, ἐφ' ὅσον τὴ συσχετίζουν μὲ τὴ συμπάθεια, τὴ φαντασία καὶ τὴ σύλληψη τοῦ «πλούτου τῆς ζωῆς» ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὶς ἀτομικὲς ὁλότητες τοῦ παρελθόντος. Ὁ φαινομενικὸς αὐτὸς ὑποκειμενισμός, τὸν ὁποῖο ἴσως τονίσαμε ὑπερβολικὰ σὲ παλαιότερες ἐργασίες μας,¹⁸ θὰ ἦταν ἀπαγορευτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ μὲ τὶς δύο σημασίες τοῦ ὅρου. Ἐφ' ὅσον ἡ ἱστορικὴ γνώση πηγάζει ἀπὸ τὴ «μετάθεση» ἢ προβολὴ ἐμπειριῶν τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ νὰ κατανοηθοῦν ἀνάλογες ἐμπειρίες ἀτομικῶν ὁλοτήτων τοῦ παρελθόντος, ἔπεται ὅτι ἡ ἱστορικὴ γνώση ἀποτελεῖ κατὰ κύριο λόγο ἐξωτερικεὺς ἐμπειριῶν τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ δὲ ἀντιστοιχία τῶν προτάσεων ποὺ τὴν ἐκφράζουν πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει ἢ, ἂν ἐπιτευχθεῖ, εἶναι τυχαία. Ἡ ἱστορικὴ γνώση ἐξάλλου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἔλλογου ἀντικειμένου, γιατί ὁ ἱστορικὸς λόγος, ὅπως τὸν ἐννοεῖ ὁ Dilthey, εἶναι πλησιέστερος πρὸς τὴν τέχνη παρά πρὸς τὴν ἐπιστήμη.¹⁹

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ θὰ ἦσαν ὡστόσο ἀμφισβητήσιμα καὶ μονόπλευρα ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ὀρισμένες ἄλλες μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις τοῦ Dilthey. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὅτι ἀφετηρία τῆς κατανόησης ἀποτελεῖ ὁ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμός σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σχέση ἐξωτερικῶν καὶ «ἐσωτερικῶν ἢ συγκινησιακῶν μεταβολῶν» εἶναι ὅμοια ἢ ἔστω παραπλήσια στὸν κατανοοῦντα καὶ τὸν κατανοούμενο.²⁰ Βέβαια ὁ Dilthey χαρακτηρίζει τὴν προσέγγιση αὐτὴ «σχηματικὴ» καὶ «χονδροειδῆ». Φαίνεται ὅμως νὰ τὴν θεωρεῖ ὡς προσωρινὰ ἔστω ἀναγκαία ἀφετηρία καὶ ἔκφραση τῆς κατανόησης, ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει ἡ ἱστορικὴ γνώση.

Τὴν ἴδια τάση γιὰ περιορισμὸ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στὴ διαδικασία τῆς κατανόησης καὶ τὴ θεωρία τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐκφράζει καὶ ἡ περιγραφή τῆς κατανόη-

σης από τον Dilthey σύμφωνα με την όποια γνωρίζουμε μια «έσωτερικότητα» με άφειτηρία έξωτερικά σημεία, για τὰ όποια μπορούμε νὰ σχηματίσουμε αίσθητηριακές έντυπώσεις.²¹ Ἡ θέση αὐτή συνεπάγεται ὅτι τὰ έξωτερικά σημεία ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἔρμηνευτῆ!

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐπιστήμη, ὡς ἓνα βαθμὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὑποκειμενικὰ βιώματα, ἢ ὅποια νὰ καθορίζει με σχετικὴ ἀκρίβεια τὴ σχέση μορφῶν ἢ ἔστω έξωτερικῶν σημείων καὶ ἔσωτερικῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐπιστήμη αὐτή, κατὰ τὸ μέτρο ποῦ ὁ Dilthey ἀναγνωρίζει τὴ δυνατότητά της, ἐντάσσεται ἴσως στὴν ἔρμηνευτικὴ καὶ προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ. Ἔτσι ἡ ἔρμηνευτικὴ καὶ ἡ διαδικασία τῆς κατανόησης δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστες πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὸν Dilthey ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὀρισμένες ἀναλύσεις του, ἰδιαίτερα σὲ σχέση με τὶς βιολογικὲς ἐπιστῆμες, ὁ Dilthey φαίνεται νὰ περιορίζει τὸ ὄντολογικὸ καὶ μεθοδολογικὸ χάσμα μεταξὺ ἠθικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Dilthey παρατηρεῖ ὅτι ὀρισμένες ἔννοιες ὅπως «γένος», «εἶδος», «ἐξέλιξη», «περιβάλλον», «μορφὴ», «δομὴ» καὶ ἄλλες παραπλήσιες διαμορφώθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς βιολογικὲς καὶ ἀπὸ τὶς ἠθικὲς ἐπιστῆμες. Καὶ οἱ πρῶτες καὶ οἱ δεύτερες τὶς χρησιμοποίησαν στὴ διατύπωση τῶν ὑποθέσεών τους καὶ ὡς μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρῆση τῆς συγκριτικῆς μεθόδου σὲ σχέση με ἀτομικὰ φαινόμενα ἀποτελεῖ γνώρισμα τόσο τῶν ἐπιστημῶν τῆς ζωῆς ὅσο καὶ τῶν ἠθικῶν ἐπιστημῶν.²² Οἱ ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς ἀποτελοῦν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης στὶς ἠθικὲς ἐπιστῆμες καὶ εἰδικότερα τὴν ἱστορία, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ἐφαρμογὴ βιολογικῶν σχημάτων στὴν ἱστορία.

Ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὶς ἀπόψεις τοῦ Dilthey γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἔρμηνευτικὴ ὡς θεωρία καὶ ἐπιστῆμη τῆς κατανόησης²³ προκύπτει τὸ ἔξης συμπέρασμα: ἂν ἡ κατανόηση θεωρηθεῖ ὡς ἀπαραίτητη πηγὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης, ἢ ὅποια συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν ἐξήγηση, ἐφ' ὅσον τὰ κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης δράσης ὄχι μόνο κατανοοῦνται ἀλλὰ καὶ ἐξηγοῦνται, ἡ διαδικασία τῆς κατανόησης δὲν εἶναι καθόλου ἀσυμβίβαστη με τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Θὰ ἦταν μάλιστα δυνατὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτευξή της.

Ἐνα παράδειγμα συμπληρωματικότητας τῆς σχέσης κατανόησης καὶ ἐξήγησης θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ἔξης: τὸ ἱμπεριαλιστικὸ φαινόμενο θὰ μπορούσε νὰ κατανοηθεῖ σὲ σχέση με κίνητρα ὅπως ἡ ἀναζήτηση γοήτρου ἐκ μέρους τῶν λεγόμενων ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων, σὲ συνάφεια με τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τους. Συμπληρωματικὰ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ π.χ. ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ σύμφωνα με τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τοῦ Λένιν ἢ τὸ παραπλήσιο σχῆμα τοῦ Hilferding. Ἡ ἐξηγητικὴ προσέγγιση θὰ ἦταν ἀναγκαία ἀλλὰ ὄχι ἐπαρκὴς προϋπόθεση γιὰ νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ ἢ ἱστορικὴ γνώση τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ φαινομένου.

Οἱ ἱστορικὲς ἐξηγήσεις, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν εἶναι τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς ἀλλὰ προϋποθέτουν ὅτι τὸ λεγόμενο ἀποτέλεσμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ λεγομένου αἰτίου καὶ ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν εἶναι πάντα σὲ θέση νὰ διακρίνει μεταξὺ ἀναγκαίων καὶ

ἐπαρκῶν συνθηκῶν, ὀδηγοῦν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα· ὑπάρχουν ὀρισμένες σχέσεις μεταξύ μορφῶν δράσης, π.χ. ὅτι οἱ συνθήκες μεταξύ κρατῶν τηροῦνται ὅταν ὑπάρχει μεταξύ τους ἰσορροπία δυνάμεων, ἢ μεταξύ κινήτρων καὶ μορφῶν δράσης, π.χ. φόβου καὶ ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς στὴν πολιτικὴ τῶν ἐκάστοτε μεγάλων δυνάμεων.

Γιὰ παράδειγμα ἡ γνωστὴ ἐξήγηση τοῦ Θουκυδίδη ὅτι ἡ Σπάρτη μετὰ ἀπὸ πολλοὺς διασταγμοὺς ἀποφάσισε νὰ ἀναλάβει πόλεμο κατὰ τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν συμμάχων της γιὰ τὴν αὔξηση τῆς δυνάμεως τῆς Ἀθήνας προϋποθέτει λογικὰ ὅτι ὑπάρχει σχέση μεταξύ φόβου καὶ ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς ἢ ὁποῖα διέπει τὴ συλλογικὴ τουλάχιστον ἀνθρώπινη δράση, σὲ ὅλες ἢ ὀρισμένες ἱστορικὲς ἐποχές.

Ἡ ἀναφορὰ σὲ ἱστορικοὺς νόμους, πού ἔμμεσα ἔστω προϋποθέτουν οἱ ἱστορικὲς ἐξηγήσεις, χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Popper στὴν κριτικὴ του κατὰ τοῦ «ἱστορικισμοῦ» γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἢ νὰ νοηθοῦν ἱστορικοὶ νόμοι γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἐπιστημονικοῦ νόμου καὶ τῆς πρόβλεψης²⁴ μπορεῖ νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ σχέση μὲ σταθερὰ καὶ ἐπαναλαμβανόμενα συστήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν στὴν ἱστορία. Οἱ λεγόμενοι ἱστορικοὶ νόμοι χρησιμεύουν γιὰ νὰ θεμελιωθοῦν ἢ ἀκριβέστερα νὰ δικαιολογηθοῦν προβλέψεις πού δὲν διαφέρουν κατ' οὐσίαν ἀπὸ προφητεῖες.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ νόμου εἶναι κατὰ τὸν Popper λογικὰ ἀθεμελίωτη, ἔπεται ὅτι δὲν εἶναι νοητὴ ἢ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἐξήγησης, ἀφοῦ αὐτὴ προϋποθέτει μεταξύ ἄλλων συναγωγὴ ἐπιμέρους συμπερασμάτων ἀπὸ καθολικοὺς νόμους.²⁵ Ἀπὸ τίς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Popper καὶ ἀπὸ συναφεῖς ἀπόψεις τοῦ I. Berlin στὴ μελέτη του *Historical Inevitability*, στὴν ὁποῖα θεωροῦσε τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας ὡς μεταφυσικὴ καὶ ἔτεινε νὰ τὴν ἐξομοιώσει πρὸς τὴ μυθικοθρησκευτικὴ ἔννοια τῆς εἰμαρμένης, συνάγονται τὰ ἐξῆς· ὄχι μόνο ὁ «ἱστορικισμός» στὸν ὁποῖο περιορίζονταν, ὑποτίθεται, οἱ κριτικὲς τοῦ Popper ἀλλὰ καὶ κάθε ἱστορικὴ ἐξήγηση πού θὰ διεκδικοῦσε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστημονικότητας θὰ ἦταν λογικὰ ἀθεμελίωτη, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν οὔτε νοοῦνται ἱστορικοὶ ἢ ἄλλου εἴδους νόμοι ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη δράση, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ αὐτοὺς τῆς δοκιμῆς καὶ πλάνης πού ἐξετάζει ὁ μεχαβιορισμός. Ἡ ἱστορία συνεπῶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἔλλογου ἀντικειμένου. Ἀντικειμενικὴ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀντιστοιχίας πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μόνο ἢ καθαρὰ περιγραφικὴ ἱστορία. Ὅπως ὅμως παρατηρήθηκε ἤδη, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καθαρὴ περιγραφή χωρὶς ὑπολανθάνοντα ἐξηγητικὰ στοιχεῖα. Ἄρα ἡ ἀπόψη τοῦ Popper καὶ ἄλλων ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ νόμου εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀντιφατικὴ ἀναιρεῖ κάθε κριτήριον ἀντικειμενικότητας τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ καθιστᾷ ἄσκοπη τὴν ἐπιδίωξή της.

Παρόμοια συμπεράσματα θὰ προέκυπταν καὶ ἀπὸ ἀναλύσεις τοῦ Isaiah Berlin, π.χ. αὐτὲς πού περιλαμβάνονται στὸ *Historical Inevitability*. Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας, πού εἶναι ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς πίστεως στοὺς ἱστορικοὺς νόμους, ἔχει μεταφυσικὸ χαρακτήρα, δηλαδὴ ἐξωϊστορικό.²⁶ Ἐπειδὴ ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι πλησιέστερη πρὸς τὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης ἢ τοῦ πεπρωμένου καὶ μᾶλλον ἄσχετη πρὸς τὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα, λ.χ. αὐτὴ πού ἐκφράζεται μὲ τὴ σχέση

ανάμεσα στις προκείμενες και τὸ συμπέρασμα ἑνὸς ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ, ἡ μόνη ἀντικειμενικὴ ἱστορικὴ γνώση θὰ ἦταν ἐκείνη ποὺ θὰ εἶχε τὴ μορφή «σωροῦ γεγονότων συσσωρευθέντος ἀπὸ τῆς τύχης τὴν τυφλὴν χεῖρα» γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴ γνωστὴ ρῆση τοῦ Μάρκου Ρενιέρη.

Στις ἀπόψεις αὐτὲς τῶν Popper καὶ Berlin καὶ ἄλλες παραπλήσιες θὰ ἦταν δυνατό νὰ προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι ὁ ἱστορικὸς νόμος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξομοιωθεῖ πρὸς μιὰ σταθερὴ σχέση μεταξύ ὀρισμένων κατηγοριῶν φαινομένων, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἰσχύει γιὰ ἓνα φυσικὸ σύστημα, οὔτε πρὸς μιὰ ἐντολὴ τοῦ πεπωμένου. Θὰ ἦταν ἴσως πλησιέστερο πρὸς τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας ποὺ ἀναφέρεται στὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς τῆς ἱστοριογραφικῆς πρακτικῆς νὰ γίνεи δεκτὸ ὅτι ὁ ἱστορικὸς νόμος ἀφορᾷ κυρίως τὸν ἱστορικὸ λόγο, ἰδίως τὶς ἐξηγητικὲς κρίσεις καὶ προτάσεις τοῦ ἱστορικοῦ. Οἱ ἱστορικὲς ἐξηγήσεις δὲν νοοῦνται χωρὶς τὴν παραδοχὴ ἱστορικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὶς «μείζονες προτάσεις τους». Ἐλλωστε καὶ ἡ κατανόηση, στὸ βαθμὸ ποὺ συνδέεται μὲ τὸν κατ' ἀναλογίαν συλλογισμὸ καὶ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο, προϋποθέτει κανονικότητα στὴ σχέση τύπων «ἐσωτερικότητας» καὶ μορφῶν ἢ συστημάτων σημείων ποὺ τὴν ἐξωτερικεύουν. Ἡ κανονικότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ νόμους ποὺ ἴσως θὰ εἶχαν τόσο ψυχολογικό, ὅσο καὶ ἱστορικὸ χαρακτήρα.

Ἐξάλλου δὲν εἶναι διόλου ἀναγκαῖο οἱ ἱστορικοὶ νόμοι νὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ γιὰ ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἱστοριῶν. Ἄν π.χ. ὡς «νόμος» θεωρηθεῖ ἡ σχηματοποίηση μιᾶς ἐξελικτικῆς τάσης, π.χ. ὅτι ὁ μονοθεϊσμός τείνει πρὸς τὸ μυστικισμὸ ἢ τὸν πανθεισμό, ὁ νόμος τῆς κατηγορίας αὐτῆς προφανῶς θὰ ἴσχυε γιὰ κοινωνίες καὶ ἐποχὲς, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι ἰσχυρὸ καὶ οἱ διαδικασίες ἐκκοσμίκευσης ἐλάχιστα προχωρημένες.

Θὰ ἦταν ἐπίσης δυνατό νὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ λεγόμενοι ἱστορικοὶ νόμοι προϋποθέτουν μιὰ τυπολογία ἱστορικῶν καταστάσεων καὶ ἀντίστοιχων μορφῶν δράσης. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἱστορικοὶ νόμοι ἐκφράζουν μιὰ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ἀπλούστερη ἢ συνθετότερη, μεταξύ τους, π.χ. ὅτι οἱ συνθήκες τηροῦνται ὅταν ὑπάρχει ἰσορροπία δυνάμεων μεταξύ τῶν συμβαλλομένων ἢ ὅτι οἱ προσπάθειες μεταρρύθμισης ἑνὸς ἀπολυταρχικοῦ πολιτικοῦ συστήματος ποὺ στερεῖται λαϊκῆς ὑποστηρίξεως καταλήγουν σὲ ὑπονόμευση καὶ ἀνατροπὴ του. Οἱ ἱστορικοὶ νόμοι προϋποθέτουν ὅτι τὸ λεγόμενο «αἶτιο» προηγεῖται χρονικὰ τοῦ λεγόμενου «ἀποτελέσματος», ἔστω καὶ ἂν δὲν σχηματοποιοῦν ἐξελικτικὲς τάσεις. Κατὰ τοῦτο διαφέρουν τῶν κοινωνιολογικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν ταυτόχρονη «μεταβολὴ» τοῦ αἰτίου καὶ τοῦ ἀποτελέσματος.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ νόμου θεμελιώνει τὴν ἱστορικὴ πρόβλεψη, ποὺ εἶναι ἀσχετὴ τόσο μὲ τὴν προφητεία ὅσο καὶ μὲ τὶς προβλέψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ σχέσεις φαινομένων ἐντασσόμενων σὲ σχετικὰ σταθερὰ ἢ ἐπαναλαμβανόμενα συστήματα. Οἱ προβλέψεις τῶν ἱστορικῶν στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀνήκουν στὸ λεγόμενο «μέλλον τοῦ παρελθόντος», π.χ. γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ 1945, ἡ ἔκρηξη τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου ἦταν ἀναπόφευκτη. Ὄταν ἀναφέρονται στὸ μέλλον, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου, ἀναπτύσσουν ἀπλῶς τὶς λογικὲς ἢ ἔστω εὐλογοφανεῖς προβλέψεις γιὰ τὶς μορφὲς δράσης ποὺ μιὰ δεδομένη κατάσταση λογικὰ συνεπάγεται. Παράδειγμα τέ-

τοιας πρόβλεψης είναι ή πρόβλεψη του βασιλιά Ἄρχίδαμου στην ἀρχή του Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ὅτι μιὰ ἰσχυρή κατὰ ξηρὰν δύναμη ὅπως ή Σπάρτη είναι ἀδύνατο νὰ νικήσει μιὰ ἰσχυρή ναυτική δύναμη μὲ σημαντικὰ οἰκονομικὰ μέσα ὅπως ή Ἀθήνα (Θουκ. Α 80-81). Ἡ «πρόβλεψη» του Ἄρχίδαμου στην πραγματικότητα δὲν διαψεύστηκε, γιατί κατὰ τὴ διάρκεια του Πελοποννησιακοῦ πολέμου διαμορφώθηκαν, ἐξαιτίας καὶ τῶν λαθῶν τῶν Ἀθηναίων, διαφορετικὲς καταστάσεις ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀνέλυσε ὁ Ἄρχίδαμος. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἱστορικὲς προβλέψεις δὲν ὑπόκεινται πιθανῶς στο ἔνδεχόμενο τῆς διάψευσης δὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ αὐτὲς τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστημονικότητας καὶ τῆς ἀντικειμενικότητας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ γιὰ τὶς προβλέψεις τῶν σεισμολόγων ἢ τῶν μετεωρολόγων. Ἡ διατύπωση τέτοιων προβλέψεων δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Πάντως οὔτε ή ὀρθολογικότητα, οὔτε ή ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης προϋποθέτουν τὸ στοιχεῖο τῆς πρόβλεψης. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἐκείνους ποὺ περιορίζουν τὶς ἀναλύσεις τους στο μέλλον του παρελθόντος, ποὺ εἶναι ὅμως παρελθὸν του παρόντος. Ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἱστορικῆς σκέψης, ὅπως ή θεωρησιακὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, π.χ. του Hegel, ἢ ὁποῖα ἀρνιέται ρητὰ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στο μέλλον.²⁷ Ἡ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ προβλέψεις ἱστορικὴ σκέψη, εἴτε ἀνήκει στην ἱστοριογραφία, εἴτε στὴ θεωρησιακὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ κριτήρια ἀντικειμενικότητας ὅσο καὶ ἐπιστῆμες ὅπως ή παλαιοντολογία ἢ ή ἀρχαιολογία. Σ' αὐτὲς τὸ στοιχεῖο τῆς πρόβλεψης ἀφορᾷ μόνο τὰ στάδια τῆς ἔρευνας καὶ τὰ ἀναμενόμενα ἢ προσδοκώμενα ἀποτελέσματά της.

Οἱ περισσότερο διαδεδομένες ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἐπικαλοῦνται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς παράγοντας συσκοτίζει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἐφ' ὅσον γίνεαι δεκτὸ ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση του ἱστορικοῦ. Ὁ παράγοντας αὐτός, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω ἐπιχείρημα, ἀσκεῖ καθοριστικὴ ἐπίδραση στὶς παραστάσεις του ἱστορικοῦ γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐπίδραση του ἰδεολογικοῦ παράγοντα εἶναι καθοριστικότερη ἀπὸ αὐτὴν τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν ἢ τῶν ὑποθέσεων ποὺ κατευθύνουν τὴν ἔρευνα καὶ τὶς ἀνασυνθέσεις του ἱστορικοῦ ἐπειδὴ εἶναι λιγότερο συνειδητῆ.²⁸

Ἡ ἄποψη ὅτι ή ἰδεολογία συσκοτίζει κάθε πραγματικότητα καὶ εἰδικότερα τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα συνδέθηκε μὲ μιὰ περιγραφή τῆς ἰδεολογίας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα ή ἰδεολογία εἶναι ἓνα σύνολο προτάσεων ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση συγκινησιακῆς μᾶλλον παρά λογικῆς ἀλληλεξάρτησης, ποὺ ἀποτελοῦν πεποιθήσεις καὶ πίστεις μᾶλλον παρά συμπεράσματα ἀποδεικτικῆς ἢ ἐπαληθευτικῆς διαδικασίας. Ἡ λειτουργία τῆς ἰδεολογίας συνίσταται στο νὰ διασφαλίζει καὶ νὰ ἐνισχύει τὴ συνοχὴ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ποὺ τὴν υἱοθετεῖ ἢ ἀκόμα καὶ τῆς συμπεριφορᾶς του ἀτόμου ποὺ πιστεύει σ' αὐτὴν. Ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτὴν τῆς ἰδεολογίας, ποὺ βρίσκουμε σὲ πολλοὺς σύγχρονους στοχαστῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπικριτῆς του μαρξισμοῦ,²⁹ προκύπτει ὅτι μιὰ ἰδεολογία δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ διάκριση ἀλήθειας καὶ ψεύδους ἢ πλάνης ἀλλὰ ἀποτελεσματικότητας ἢ μή. Ἡ ἀμφισβητήσιμη καὶ κάπως ἀπλουστευτικὴ αὐτὴ περιγραφή τῆς ἰδεολογίας δὲν θὰ ἀπέκλειε οἱ προτάσεις ἐνὸς ἱστορικοῦ ποὺ θέλει νὰ ὑπερασπισθεῖ κάποια ἰδεολογία νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἀντιστοιχία ὅμως αὐτὴ θὰ

ήταν συμπτωματική, ἐφ' ὅσον ὁ ἱστορικὸς δὲν θὰ ἔδιδε προτεραιότητα στὴν ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας ἀλλὰ στὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἰδεολογίας του.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἰδεολογία ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ ὀρισμένες διαφορετικὲς προσεγγίσεις, ποὺ προετοιμάζονται ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Fr. Bacon γιὰ τὰ «εἶδωλα τῆς ἀγορᾶς», δηλ. παραστάσεις ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἀνάγκη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας νὰ διατηρήσει τὴ συνοχή της, καὶ παρεμποδίζουν τὴ γνώση τῆς φύσης, κυρίως ἐξαιτίας τῆς γλωσσικῆς χρήσης ποὺ προβάλλει ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα στὶς παραστάσεις της γιὰ τὴν πραγματικότητα. (*Novum Organum* XLIV). Στὴν ἴδια κατεύθυνση ἐντάσσονται καὶ οἱ ἀναλύσεις τῆς *Γερμανικῆς Ἰδεολογίας* τῶν Μάρξ καὶ Ἐγκελς, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ἰδεολογικὲς παραστάσεις παρουσιάζουν τὴν πραγματικότητα ἀντεστραμμένη.³⁰ Ἐτσι ἡ ἀπόψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἰδεολογία ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱστορικὸς, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ἀνασυνθέσεις του ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἰδεολογικὲς παραστάσεις, ἀναπόφευκτα σχηματίζει ἀντεστραμμένη ἢ ἔστω ἀλλοιωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Δὲν εἶναι λοιπὸν περίεργο ὅτι ὑπῆρξαν καὶ «μαρξιστὲς» θεωρητικοί, προφανῶς ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν πραγματισμὸ, ὅπως ὁ Charles Beard,³¹ ἀλλὰ καὶ ἀντιμαρξιστὲς ἱστορικοί, ὅπως ὁ Copyers Read, ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ ὑπερασπισθεῖ τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τοῦ ἐλεύθερου κόσμου ἀντίστοιχα. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας ἔχει δευτερεύουσα σημασία, ἐκτὸς ἂν ὡς «ἀληθινὸ» θεωρηθεῖ ὅ,τι ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποδεκτὴ ἰδεολογία, ἀποψη ποὺ ἀποτελεῖ καταχρηστικὴ γλωσσικὴ χρήση.

Ἄν ὅμως ἡ σχέση ἰδεολογίας καὶ ἐπιστήμης ὀρισθεῖ κατὰ τρόπο λιγότερο ἀπλουστευτικὸ, θὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπίδραση ἰδεολογικῶν ἐπιδιώξεων δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ χωρισμὸς ἐπιστήμης καὶ ἰδεολογίας δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει καὶ ἰδεολογικά, ὅπως π.χ. ἡ ἡλιοκεντρικὴ κοσμολογία τοῦ Κοπέρνικου καὶ Γαλιλαίου, στὸ βαθμὸ ποὺ φαινόταν στοὺς συγχρόνους ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Κατ' ἀναλογίαν μιὰ ἀνασύνθεση τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία τονίζει τὴ συνέχειά της, μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅπως τὸ δείχνουν ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ μελέτες τῶν I. Κακριδῆ, Φ. Κουκουλῆ κ.ἄ., καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐνισχύει τὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Πέρα ἀπὸ τὸ μὴ ἀσυμβίβαστο τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἰδεολογικῆς ἀποτελεσματικότητας, εἶναι δυνατὸ ἡ δευτέρη ἐπιδίωξη νὰ εὐνοήσει τὴν πρώτη. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἱστορικοῦ Fustel de Coulanges, ὁ ὁποῖος γιὰ λόγους πατριωτικὸς θέλησε νὰ ἀνασκευάσει μεταξὺ ἄλλων τὴν ἀπόψη ὅτι στὰ ἀρχαῖα γερμανικὰ φύλα λαϊκὲς συνελεύσεις συμμετεῖχαν στὴ λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων,³² δείχνει ὅτι μιὰ ἰδεολογικὴ ἐπιδίωξη μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κίνητρο γιὰ τὴν ἐπίτευξη μεγαλύτερου βαθμοῦ ἀντικειμενικότητας στὶς ἀνασυνθέσεις ἐνὸς ἱστορικοῦ.

Ἐνδείκνυται συνεπῶς ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἰδεολογία ποὺ ἔχει εὐρετικὴ ἀξία γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ μιὰ ἰδεολογία ποὺ τὴν παρεμποδίζει ἢ ἀποτελεῖ ξένο, ἐπεΐσακτο στοιχεῖο ὡς πρὸς αὐτήν. Παράδειγμα γιὰ τὴν τελευταία περίπτωση ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ E. R. Curtius, *Essai sur la France*. Ὁ Curtius ἐπικρίνει τὴν γαλλικὴ ἱστοριογραφία γιὰτὶ δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν φυλετικὸ παράγοντα στὶς

ἀναλύσεις της. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἑρμηνεία τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα τῶν γάλλων ποὺ ὁ ἴδιος ἀναπτύσσει, δὲν προκύπτει ἡ πλευρὰ ἢ διάστασή του τὴν ὁποία θὰ ἀποσαφήνιζε ἡ ἀναφορὰ στὸν φυλετικὸ παράγοντα.

Τὸ παράδειγμα τοῦ E.R. Curtius ὑποβάλλει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ μεθοδολογικὰ σχήματα καὶ οἱ θεωρητικὲς προϋποθέσεις τῶν ἱστορικῶν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἰδεολογικὲς παραμέτρους. Π.χ. ἡ ἰδέα τῆς συνέχειας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἢ ἡ συναφῆς ἰδέα τῆς ἐπίδρασης τῆς παράδοσης στὸ ἐκάστοτε ἱστορικὸ παρὸν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀνασύνθεση ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ ἰδεολογία ἢ καὶ ἀπὸ μιὰ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία. Ἐξᾴλλου ἔννοιες, ὅπως αὐτὲς τῆς ἐξέλιξης, τῆς ἐποχῆς, τοῦ σταδίου κ.λπ., ὅσο καὶ ἂν ὁ σύγχρονος «νεοελεατισμός»³³ ποὺ ἐπιμένει σὲ «συγχρονικὲς» προσεγγίσεις τὶς ἀρνεῖται, συνήθως χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς ἐπιδράσεις ποὺ ἐπηρεάζουν τὶς ἀνασυνθέσεις τους. Ἀνάλογες παρατηρήσεις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὡς πρὸς τὶς ἐξηγήσεις καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν ἱστορικῶν. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτά, π.χ. ὡς πρὸς τὴν ἐπίδραση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων ἢ τῆς δικαιοκῆς ὀργάνωσης τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι, ἀναγνωρίζονται ἀπὸ ἱστορικοὺς, ποὺ υἱοθετοῦν διαφορετικὲς ἢ καὶ ἀντίθετες ἰδεολογικὲς προοπτικὲς.

Ἡ συμβολὴ τῆς κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας, ὅπως ἀναπτύχθηκε στὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, στὴν ἀποσαφήνιση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης, συνίσταται κυρίως στὸ ἐξῆς: θεμελιώνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς παράγοντας ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὴ γένεση τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Ἐνδεχομένως διαφωτίζει τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας ἀπὸ ἱστορικὴ, ψυχολογικὴ ἢ κοινωνιολογικὴ σκοπιὰ. Δὲν προσφέρει ὅμως τὸ κριτήριον γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ βαθμοῦ ἀντικειμενικότητας μιᾶς ἱστορικῆς ἀνασύνθεσης. Δὲν ὑπάρχει σχέση λογικῆς ἀναγκαιότητας μεταξὺ ἰδεολογίας καὶ ἱστορικῆς ἀντικειμενικότητας,³⁴ ἀλλὰ οὔτε καὶ σχέση ἀντίφασης.

Ἡ ἄποψη γιὰ τὸν ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἐπικαλεῖται ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἱστορικοὶ συχνὰ δὲν ἀποφεύγουν τὶς ἠθικὲς ἀξιολογήσεις, δηλαδὴ τοὺς ἐπαίνους ἢ τοὺς ψόγους τῶν ἱστορικῶν προσώπων τῶν ὁποίων τὶς πράξεις περιγράφουν. Ὅρισμένοι μάλιστα θεωρητικοὶ τῆς ἱστορίας, ὅπως ὁ I. Berlin, ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ μὴν ἀποφεύγει τὶς ἠθικὲς ἀξιολογήσεις.³⁵ Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ οἱ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις ἐπηρεάζουν τὶς ἱστορικὲς ἀνασυνθέσεις, αὐτὲς κρίνονται μὲ τὸ κριτήριον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ ὄχι μὲ τὸ κριτήριον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς. Στὴν περίπτωσιν αὕτη τὸ αἴτημα γιὰ ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἀγνοεῖται.

Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντιταχθεῖ καὶ στὴν ἔνστασιν αὕτη ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐννοιολογικὴ συνάφεια μεταξὺ ἠθικῶν ἀξιολογήσεων καὶ ἱστορικῶν ἀνασυνθέσεων, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ ἱστορικοὶ χρησιμοποιοῦν ὄρους ποὺ ἔχουν ἠθικὴ σημασία, ὅπως π.χ. ἡ γενναιότητα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἡ ἰδιοτέλεια τοῦ ρήτορα Αἰσχίνου, ὁ ἀδίστακτος χαρακτήρας τοῦ Ἀλκιβιάδου ἢ τῶν σημερινῶν μιμητῶν του κ.λπ. Συνήθως οἱ ἱστορικοὶ χρησιμοποιοῦν τέτοιους ὄρους γιὰ νὰ διαφωτίσουν κίνητρα ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς δράσης καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἐπαινέσουν ἢ νὰ ψέξουν αὐτοὺς ποὺ τὴν ἀναπτύσσουν. Γιὰ παράδειγμα ὁ Θουκυδίδης κάνει λόγο γιὰ τὴ «λαμπρότητα» τοῦ

Ἄλκιβιάδη, δηλαδή τὴν τάση του νὰ ἐντυπωσιάζει τοὺς ἄλλους. Ὁ χαρακτηρι-
σμός αὐτὸς ἔχει ὅμως ψυχολογικὴ καὶ ὄχι ἠθικὴ σημασία. Ὁ Θουκυδίδης τὸν
χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἄλκιβιάδη (Θουκ. 5, § 12, 16).

Ὅπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, ὅλες οἱ θεμελιωμένες ἀντιρρήσεις γιὰ
τὴν δυνατότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης νὰ προσεγγίσει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ὀδη-
γοῦν στὴν ἀνάγκη ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῶν κριτηρίων ἀντικειμενικότητας τῆς ἱ-
στορικῆς γνώσης. Δὲν ἀναιροῦν τὴν δυνατότητα ἐπίτευξης ἀντικειμενικότητας τῆς
ἱστορικῆς γνώσης οὔτε ἀπὸ λογικὴ οὔτε ἀπὸ πραγματικὴ ἀποψη. Πολλὲς ἀπὸ τὶς
ἀντιρρήσεις αὐτὲς παραβλέπουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς
γνώσης εἶναι κατὰ προσέγγιση, ἐφ' ὅσον ἡ ἱστοριογραφία ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία
τῆς ἱστορίας μὲ τὴν ὁποία εἶναι συνυφασμένα καθορίζονται καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ
τους ἐξέλιξη.

Δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀντιρρήσεις ποὺ ἔχουν ἱμπρεσιονιστικὸ χαρακτήρα, ὅπως
αὐτὲς τοῦ Wittgenstein ἐναντίον τῆς ἰδέας μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνθρωπολογίας, συ-
γκεκριμένα αὐτῆς τοῦ Frazer. Οἱ ἱμπρεσιονιστικὲς ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς ἀντικει-
μενικότητας τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ποὺ εἶναι θεμελιωμένες, ὅταν
ἀπολυτοποιοῦνται, ὑπονομεύουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης,
κυρίως ἐπειδὴ ἐνθαρρύνουν ἓνα εἶδος πανοραμικῆς θεώρησης τοῦ ἱστορικοῦ γί-
γνεσθαι, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ περιφρόνηση πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸ ἦθος καὶ τὶς
τεχνικὲς τῆς ἔρευνας, ρητορικὴ καὶ δημαγωγικὴ διάθεση, συγκινησιακὸ περιεχό-
μενο, ρευστότητα καὶ ἀσάφεια στὴν ἔκφραση, συμπεράσματα ποὺ διατυπώνονται
μὲ «σαρωτικὲς δηλώσεις», ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐλεγχθοῦν καθ' οἷονδήποτε τρό-
πο. Εἶναι ἀξιοσημεῖο ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα
τῆς ἱστορικῆς γνώσης, π.χ. αὐτὲς ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς κριτικὲς τοῦ Popper, ταυτό-
χρονα ταυτίζουν τὴν ἱστορία μὲ αὐτὲς τὶς πανοραμικὲς θεωρήσεις, ἐπικρίνοντάς
την γι' αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ διευκολύνουν τὴν ἐμφάνισή τους. Ὅπωςδήποτε οἱ ἀντιρρή-
σεις αὐτὲς διατυπώνονται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραδοσιακὴ θεωρησιακὴ φιλοσο-
φία τῆς ἱστορίας, π.χ. ἐνὸς Hegel, ἀγνοώντας τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστο-
ριογραφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἄριστοτέλης, *Περὶ ποιητικῆς*, 1451, 7-11. Πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ Ἄριστοτέλη θὰ ἦταν δυνατό νὰ
συγκριθεῖ ἡ θεωρία τοῦ H. Rickert γιὰ τὸν «ἰδιογραφικὸ» χαρακτήρα τῆς ἱστορίας σὲ ἀντίθεση πρὸς «τὸ
νομοθετικὸ» χαρακτήρα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Βλ. H. Rickert, *Die Grenzen der Notwissenschaften
Begriffsbildung*, Tübingen, 1913, σ. 224.

2. Βλ. τὶς σωστὲς παρατηρήσεις τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου, *Εἶδη καὶ περιεχόμενο τῆς ἱστορίας*, στὸ
Φιλοσοφία καὶ Παιδεία, Ἀθήνα, 1958, σ. 190 κ.έ.

3. John Passmore, *The objectivity of history*, στὸ P. Gardinès, *The Philosophy of history*, Oxford, 1974,
σ. 149.

4. Βλ. *Monadologie*, ἐκδ. E. Boutroux, Paris, Delagrave, 1936, § 9, σ. 145.

5. Βλ. σχετικὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Hart καὶ Honoré στὸ W. Dray, *Philosophy of history*, 1964, σ. 55-56.
Ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία, ἀνάλογη ἀποψη ἐκφράζει ὁ M. Bloch στὸ *Apologie pour l'histoi-*

re, Paris, 1967, Cahiers des Annales, έκδ. Armand Colin.

6. Guy Bourdé, Hervé Martin, *les Ecoles historiques*, Paris, Seuil, 1983, σ. 186 κ.έ.

7. Βλ. P. Burke, ed., *Economy and Society in Modern Europe*, 1972, σ. 5 κ.έ.

8. *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, σ. 46 και έμμεσα σσ. 102-103, όπου αναφερόμενος σέ αναλύσεις μαχών από τον Paul Lacombe αναγνωρίζει ότι ή γεγονοτολογική ιστορία δέν μπορεί νά απομονωθεί από την κοινωνική ιστορία.

9. Μιά τέτοια παραδοχή ύπήρχε ήδη στην έπιστολή του Fr. Engels πρòς τον Joseph Bloch τής 21-9-1890. Βλ. Marx - Engels, *Etudes Philosophiques*, 1951, σ. 128. "Όπως όχι άδικαιολόγητα παρατηρεί ό Π. Κανελλόπουλος ή παραδοχή αυτή του Engels θα μπορούσε νά οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι όλα «τά κίνητρα» πρέπει νά λαμβάνονται ύπ' όψιν για νά εξηγηθούν οι ιστορικές μεταβολές, όποτε ό ύλιστικός χαρακτήρας τής μαρξιστικής άποψης είναι μάλλον άμφίβολος (*Έπιφυλλίδες* τ. 1, 'Αθήναι, 1928).

10. Για την όλική προσέγγιση βλ. F. Braudel, όπ.παρ., σσ. 20-21, 61, 114-115.

11. F. Braudel, όπ.παρ., σ. 101.

12. *The Poverty of historicism*, London 1961 (2η έκδ.) ιδίως σσ. 76-82 σέ σχέση με την όλική γνώση.

13. Π.χ. *Psychologie et Epistémologie*, σ. 6. "Ένα παιδί 5-6 έτών μπορεί νά άντιληφθεί ότι $A < B$ και $B < Γ$ αλλά όχι ότι $A < Γ$.

14. Contribution à l'étude de l'individualité, στο *Le Monde de l'Esprit*, γαλλ. μεταφ. M. Rémy, Paris, 1947, τ. 1 σ. 267, 269, 311.

15. *Histoire des sciences humaines*, όπ.παρ., τ. 1 σ. 65, 68, 72· Contribution à l'étude de l'individualité, όπ.παρ., σ. 269.

16. *Histoire des sciences humaines*, όπ.παρ., σ. 269.

17. Όπ.παρ., σ. 267-268.

18. Π.χ. *Η έννοια τής προόδου και ή μεθοδολογία τής ιστορίας*, 'Αθήνα, Παπαζήσης, 1970, σ. 30 κ.έ.

19. 'Η συνάφεια χαρακτήρα, κινήτρου και δράσης διαφωτίζεται ιδίως από την ποιητική έμπειρία, *Histoire des sciences humaines*, όπ.παρ., σ. 72.

20. Contribution à l'étude de l'individualité, όπ.παρ., σ. 281.

21. *Origine et développement de l'herméneutique*, όπ.παρ., 320.

22. Contribution à l'étude de l'individualité, όπ.παρ., σ. 311.

23. 'Η έμφαση στον Dilthey δικαιολογείται από το γεγονός ότι από τους θεωρητικούς τής έρμηνευτικής στον είκοστό αιώνα είναι αυτός που έπεδίωξε συστηματικά νά την εφαρμόσει στην ιστορία και τις λεγόμενες ιστορικές έπιστήμες, όπως ή κλασσική φιλολογία κ.ά., αυτές δηλαδή που συσχετίζουν το μεταγενέστερο με το προγενέστερο.

24. *What is dialectic, Conjectures and refutations* σ. 336· *Poverty of historicism*, σ. 40-41.

25. Antony O'Hear, *K. Popper*, σ. 154.

26. Στο J. Topolski, *Methodology of history* Πρβλ. και W.H. Walsh, *Introduction to philosophy of history*, σ. 204.

27. 'Η ιστορία ένδιαφέρεται για ό,τι έχει συμβεί και για το παρόν, ή φιλοσοφία ως έκφραση του λόγου για το αιώσιο. Ούτε ή πρώτη ούτε ή δεύτερη ένδιαφέρονται για το μέλλον αυτό καθ' έαυτο και τά δράματα που αναφέρονται σ' αυτό. *The Philosophy of history*, Μεταφρ. C.J. Friedrich, New York, 1956, σ. 87.

28. W.H. Walsh, *Can history be objective*, στο H. Meyerhoff, *Philosophy of history in our time*, σ. 214.

29. Π.χ. τον K. Popper, τον R. Aron, τον D. Bell, την κοινωνιολογία τής γνώσης του Mannheim κ.ά.

30. Πολλοί σχολιαστές παραβλέπουν ότι ή άποψη αυτή άποτελεί πολεμική κατά των νεοεγγελιανών Max Stirner, Feuerbach κ.ά. Βλ. *Collected Works*, London - Moscow 1976, τ. 5, σ. 36.

31. Στο *Written history as an act of faith*, *American Historical Review*, XXXIX, 1934.

32. Arnaldo Momigliano, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Paris, 1983, σ. 403. Το παράδειγμα προϋποθέτει ότι οι άπόψεις του Fustel de Coulanges τεκμηριώνονται από τις πηγές που αναφέρει στην *Histoire des Institutions Politiques de l'ancienne France* (1875-1893).

33. Τον όρο χρησιμοποιούν ό Henri Lefebvre, ό A. Schaff κ.ά. 'Υποδηλοϊ ότι αυτοί που ταυτίζουν τις ιστορικές ένότητες με «δομές» ή άνεξάρτητα κλειστά συστήματα άνάγουν τό ιστορικό γίγνεσθαι σέ στατικές καταστάσεις, όπως ό Ζήνων ό 'Ελεάτης προσπαθούσε νά αναγάγει την κίνηση σέ στάσεις. Βλ.

H. Lefebvre, Claude Lévi-Strauss et le nouvel Eléatisme, στο *L'idéologie structuraliste*, Paris, 1971, σ. 47-49
και A. Schaff, *Structuralisme et Marxisme*, Paris, Anthropos, σ. 147 κ.έ.

34. E. Nagel, *The Logic of Historical Analysis* στο Hans Meyerhoff, ed., *Philosophy of history in our time*, 1959, σ. 214.

35. Στο *Historical Inevitability*, στο Patrick Gardiner, ed., *The Philosophy of history*, Oxford, 1974, σ. 182, κ.έ.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ